

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ / УДК / UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.025>

Т. Маратұлы *, А.Ш. Махаева

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының докторанты,
Ғылым Ордасы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: temmaratuli@gmail.com

² Әлем тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: ait965@mail.ru

АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ШИҢАБУДДИН МАРЖАНИ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда ортағасырлық түрік-мұсылман мемлекеттерінің тарихына қатысты көптеген жаңа жазба дереккөздер мен археологиялық жәдігерлердің табылуы түрік халқының тарихына жаңа көзқараспен қарауға және аз зерттелген немесе зерттелмеген мәселелерді жан-жақты шешуге мүмкіндік береді. Бұл ретте татар тарихшысы, ойшылы мен шығыстанушысы Ш.Маржанидің Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтері өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді. 1885 жылы «Мустафад әл-ахбар фи ахвали уа Казан Болгар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») атты еңбегін жазып, ол бірден сол замандағы зерттеушілер тарапынан тарихи еңбектердің құндысы, әрі жауһары деген атқа ие болады.

Орта Азияның XIX ғасырға дейін тарихына баяндалған бұл еңбекте Ш.Маржани түркі халықтарының тарихына ғана емес, олардың мәдениеті, аңыздары мен көне бабалардан жеткен жыр-әңгімелерін, дүниетанымын сипаттауды қолға алды. Еңбектегі Алтын Орда мемлекетінің тарихы алғаш рет ортағасырлық тарихи дереккөздер негізінде ғана емес, сонымен қатар нумизматикалық, фольклорлық тұрғыда баяндалды.

Зерттеу жұмысының мақсаты болып Ш.Маржанидің еңбегінде Алтын Ордаға қатысты мәліметтері саралап, олардың өзектілігі мен ерекшеліктерін көрсету. Соған сай мақалада Ш.Маржанидің Алтын Орда тарихын сипаттаудағы қолданған материалдары, еңбектің басқа бір зерттеуден ерекшеліктері және тарихи дереккөздердің жетіспеуі немесе басқа бір себептермен қате мәліметтердің жазылу себептері талқыланады. Ш.Маржанидің нумизматика ғылымын алғаш болып дереккөздермен байланыстыру әдісі айтылады.

Кілт сөздер: Ш.Маржани, Алтын Орда, хандар, тарихи дереккөздер, нумизматикалық жәдігерлер

Маратұлы Т. *, Махаева А.Ш.

¹ Докторант института истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова,
Ғылым Ордасы, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: temmaratuli@gmail.com

² Профессор кафедры Всемирной истории, доктор исторических наук,
Казахский национальный университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.
E-mail: ait965@mail.ru

ПРОБЛЕМА ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ И ШИХАБУДДИН МАРЖАНИ

Аннотация

Открытие множества новых письменных источников и археологических артефактов, связанных с историей средневековых тюрко-мусульманских государств, позволяет взглянуть на

историю турецкого народа с новой стороны и комплексно решить малоизученные или неизученные проблемы. В то же время не теряют своей актуальности сведения об истории Золотой Орды татарского историка, мыслителя и востоковеда Ш. Марджани. В 1885 году он написал труд «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Болгар» («Сборник данных по истории Казани и Болгара»), который сразу же был признан исследователями того времени наиболее ценным и шедевральной историческим трудом.

В этом произведении, описывающем историю Средней Азии до XIX века, Ш. Марджани начал описывать не только историю тюркских народов, но и их культуру, легенды, стихи и сказания, передаваемые от древних предков. История государства Золотой Орды впервые была рассказана не только на основе средневековых исторических источников, но и с нумизматической и фольклорной точки зрения.

Цель исследования – дифференцировать сведения, связанные с Золотой Ордой в творчестве Ш.Марджани, показать их актуальность и особенности. Соответственно, в статье рассматриваются материалы, использованные Ш. Марджани при описании истории Золотой Орды, отличия работы от других исследований, а также причины написания неверных сведений из-за отсутствия исторических источников или других причин. Впервые упоминается метод Ш. Марджани связи науки нумизматики с источниками.

Ключевые слова: Ш.Марджани, Золотая Орда, ханы, исторические источники, нумизматические данные

Maratuly T. ^{*1}, Makhayeva A.Sh. ²

¹ Doctoral Student, Institute of History and ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: temmaratuli@gmail.com

² Professor of the Department of World History, Doctor of Historical Sciences,
Abai Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ait965@mail.ru

THE PROBLEM OF THE HISTORY OF THE GOLDEN HORDE AND SHIHABUDDIN MARDJANI

Abstract

The discovery of many new written sources and archaeological artifacts related to the history of medieval Turkic-Muslim states allows us to look at the history of the Turkish people from a new angle and comprehensively solve little-studied or unstudied problems. At the same time, information about the history of the Golden Horde by the Tatar historian, thinker and orientalist Sh. Mardjani does not lose its relevance. In 1885, he wrote the work “Mustafad al-akhbar fi ahvali Kazan va Bolgar” (“Collection of data on the history of Kazan and Bolgar”), which was immediately recognized by researchers of that time as the most valuable and masterpiece historical work. In this work, describing the history of Central Asia until the XIXth century, Sh. Mardjani began to describe not only the history of the Turkic peoples, but also their culture, legends, poems and tales passed down from their ancient ancestors. The history of the Golden Horde state was first told not only on the basis of medieval historical sources, but also from a numismatic and folklore point of view.

The purpose of the study is to differentiate the information related to the Golden Horde in the works of Sh. Mardjani, to show their relevance and features. Accordingly, the article examines the materials used by Sh. Mardjani in describing the history of the Golden Horde, the differences of the work from other studies, as well as the reasons for writing incorrect information due to the lack of historical sources or other reasons. For the first time, Sh. Mardjani's method of connecting the science of numismatics with sources is mentioned.

Key words: Sh. Mardjani, Golden Horde, khans, historical sources, numismatic data

Кіріспе. Кез-келген кезеңде, кез-келген халықтың қоғамдық өмірінде тарихи ойлардың жаңғырылып, бұрыннан бері қалыптасып келген ескі дәстүрлерден бас тартып, жаңа көзқарас пен ой-пікірлердің пайда болуы мен жаңғыруы мызғымас бір заңдылықтардың бірі. Халықтар әлем тарихында өзінің орны мен адамзаттың өркениеттік дамуына өздерінің қосқан үлесін анықтауға үлкен күш салуда. Осындай жағдайда шыққан түбі бір түркі халықтары да өзінің түп тарихын білуге, оны қайда қарастырып, жат көзқарастар мен тұжырымдардан арылтуға үлкен үлес қосуда. Түркі халықтарының тарихын қайта қарастырып, олардың өткені мен болашағы, бабалардан мұра болып келген тарихтың келешек өскелең жас ұрпақтарға маңызы мен білімнің қараңғылықта дұрыс жол көрсететін шырақ ретінде сипаттаған түркі ортасынан шыққан адамдардың бірі татар ғалымы, ойшылы әрі ағартушысы Шихабуддин Маржани (бұдан әрі Ш.Маржани – авт.) болды. Ол XIX ғасырдың II жартысында Ресей империясының құрамында өмір сүрген түркі халықтарының тарихи және рухани сана-сезімінің жандануына, оның оянып, сол кездегі уақытқа сай түрленуіне, оның негізінде халықтың ұлттық жадысының күшеюі мен жаңашылдыққа ұмтылуына себепкер болған тұлғалардың бірі. Әртүрлі ғылымдар қызығып, түрлі бағыттарда еңбектер жаза білген Ш.Маржани татар тарихының негізін салушы ойшыл ретінде де белгілі. Өз заманында тек Ресей империясындағы ғылыми ортада ғана емес, сонымен қатар Таяу Шығыста және Еуропалық әлемде үлкен беделге ие болған Ш.Маржани кейіннен, әсіресе кеңестік кезеңнің алғашқы бөлігінде кеңінен насихатталмады, идеологиялық тұрғыдан оның көзқарастары орталық өкіметтің дүниетанымына қарсы келді, соған орай ұзақ уақыт оның еңбектері мен тұжырымдары халық арасында таралмады, татар және араб тілінде жазылған еңбектері өзге тілдерге аударылмай, ұзақ уақытқа зерттеушілер мен тарихшылардың көзінен таса қалды. Алайда, соңғы уақыттарда Ш.Маржани тұлғасы мен көзқарастары туралы көптеген еңбектердің жарыққа шығуы оған қатысты сеңнің сөгілгенін көрсетіп отыр.

Ш.Маржани, осы ғылыми зерттеу жұмысының негізгі тақырыбы болып отырған Алтын Орда тарихына қатысты өзінің ең атақты еңбегі «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») жазып кеткен. Тарихшының жазып қалдырған еңбегіндегі Алтын Ордаға қатысты тарауларға бүгінгі таңда шетелдік, әсіресе орыс зерттеушілері тарапынан біршама талдау жүргізілгені белгілі. Мәселен, бұл тақырыпта көп еңбек сіңірген алдымен 2008 жылы Алтын Ордаға қатысты тарауларды татар тілінде [6], 2018 жылы орыс тілінде аударып жазды [7]. Еңбектің дерекнамалық базасына қатысты зерттеулер де жетерлік. Орыс тарихшылары И.М.Миргалеев [10], Р.Т.Юзмухаметов [11], М.А.Усманов [12] бұл тақырыпта өз зерттеулерін жазды.

Материалдар мен әдістер. Мақалада бүгінгі таңда отандық тарихнамада өзекті болып отырған Алтын Орда мен бұл мемлекетті зерттеудегі Ш.Маржанидің орнына қатысты мәселелер зерттеледі. Ш.Маржанидің еңбегінде Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтер негізге алына отырып, талқыланады. Зерттеу жұмысы барысында тарихнамалық талдау әдісі, бұдан бөлек тарихи-жүйелілік, тарихи-салыстырмалық, сипаттау және тарихилық әдістері пайдаланылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында объективтілік ұстаным басшылыққа алына отырып, Ш.Маржанидің Алтын Орда тарихын жазудағы артықшылықтары мен кемшіліктері де қарастырылды. Бұл ұстаным аясында Ш.Маржанидің түркі халықтары мүддесі жолындағы қызметі және тарихын жазудағы қайталанбас орны жан-жақты сараланып бағаланды.

Зерттеу жұмысы барысында Ш.Маржанидің «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» еңбегінің татар, орыс және түрік тіліндегі аудармалары алынды. Алайда Алтын Ордаға қатысты мәліметтердің бұл кітаптарда болмауына байланысты И.М.Миргалеевтің татар және орыс тілдерінде жария еткен мақалалары қолданылды [7,8]. Сонымен қатар Ш.Маржанидің еңбегін талдау барысында салыстырмалы түрде және мәселені толық ашу үшін орыс жылнамалары, Алтын Орда кезінде соғылған теңгелерге XIX ғасырда талдау жүргізген И.Х.Френ [20] мен А.Н.Марковтың [21] зерттеулері негізге алынды. Сонымен қатар Ш.Маржанидің еңбегіне, оның орыс тіліне аудармасына қатысты И.М.Миргалеевтің баға берген мақаласы да қолданылды [23].

Талқылау. Ш.Маржани XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының аумағында өмір сүрген түркі халықтарының тарихи сана-сезімінің оянуына, ұлттық жадының қайта жандануына, түркі және мұсылман дүниетанымын біріктіре отырып, келешек ұрпақтың білім алуында жаңашылдықтың болуына себепкер болған тұлғалардың бірі болды. Педагогика, теология, мұсылман құқығы, тарих, археография, этнография ғылымдарымен қызыққан Ш.Маржани татар тарихының негізін салушы болды. Жалғыз Ресей империясында ғана емес, сонымен қатар күллі мұсылман әлемінде, тіптен Еуропа кеңістігінде де аты шыққан Ш.Маржани өзінің артынан керемет туындылар қалдырып, түркі халықтары тарихын зерттеудің жаңа тұстарын қалыптастырып кетті.

Өзінің ең атақты «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») атты еңбегінде Ш.Маржани алдымен тарих пен білімнің адамдар өміріндегі құндылығын айтудан бастайды. Білімнің халықтардың тарихында алатын орны мен маңыздылығы туралы ғалымның келесі бір ойларынан түртуге болады: «Білімді меңгеру, игілікке ұмтылу және осы бағытта күш-жігер жұмсау парасаттылардың барлығының мақтауына ие екені даусыз. Білім адамның бақытқа бөлейтін кемел қасиеттерінің бірі екенін әркім мойындайды» [3, 41 б.; 4, С. 5; 5, 33 с.]. Халықтардың дамуы, материалдық және рухани жағынан ілгері жылжуының қайнар көзі ретінде білімді көрген Ш.Маржани өз заманындағы мұсылман әлеміндегі жәдидшілдік қозғалысына сүйе отырып, бұл ағымның келешекте түркі халықтарының дамуына зор үлес қоса алатындығына зор үміт артты. Татар ойшылы, сонымен қатар, тарихтың құндылығын да көзден таса қалдырмады. Еңбегінің келесі бір тармақтарында тарихтың адамдар, халықтар мен мемлекеттер өміріндегі маңыздылығын келесідей бір ойларымен жеткізуге тырысады: ««Тарих ғылымы барлық ұлттар мен тайпалардың өмірін қамтып, ғылым салаларын, ғылыми мәселелерді зерттейді. Қарапайым халықтар мен білімсіздер оны үйренуге құмар еді.. Ғылым оқығандар да [тарихты] үйренуге күш салды. Сырттай қарағанда, [тарих] сарайларға қатысты надандықтан шығарылған әңгіме мен жалған болып көрінуі мүмкін, бірақ ақиқатқа көз жүгіртсек, әрбір сөйлемде [өткендегі] даналықтық байлығы мен таңғажайып ойлардың жайнағанын көруге болады» [3, 42 б.; 4, С.5; 5, 34 с.]. Тарих ғылымын барлық «ғылым мен білімнің анасы» ретінде көрген Ш.Маржани бұл саланың түркі халықтарынан шыққан ойшылдардың арасында қайта жанданып, болашақтағы дамуда, рухани баюда және өскелең ұрпақтың жаңа заманда өзінің түп шыққан тегі мен ертеде бабалары мұра етіп қалдырған бай мәдениетін ұмытпауы керектігін көрсетіп отырғаны анық.

Ш.Маржанидің тұлғасы және ғұмырына үңіліп қарағанда, оның түркі халықтарының тарихын «Мустафад әл ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» атты еңбегін жазудан ертерек, Орта Азия білім алып жатқан кезінен зерттеп жүргенін аңғаруға болады. Бұхара мен Самарқандағы оқу кезінде уақытының басым көпшілігін медресе жаңындағы кітапханаларда өткізген ойшыл ортағасырлық дереккөздерде бұғанға дейін көпшілікке беймәлім болған бір түркі-мұсылман әулетінің тарихына назар аударады. Ақыры «әл-Кәмил фи-т-тарих» («Толық тарих»), «Тарихи әл-Йамини» («Йамини тарихы»), «Вафайат әл-а'йан уә анба анба аз-заман» («Асыл тұлғалардың азанамасы мен олардың замандастары туралы жазбалар»), Раузат әс-Сафа фи сират әл-анбийа уа-л-мулук уа-л-хулафа» («Әулиелердің, патшалардың және халифтердің өміріне байланысты тазалық бағы») және т.б. тарихи дереккөздер негізінде бүгінгі таңда тарих ғылымында «Қарахан» деген атпен белгілі ортағасырлық мемлекеттің тарихына қатысты бір көлемді еңбек жазып, алғаш рет оның тарихын жан-жақты сипаттау беруге талпыныс жасады. Ақыры 1864 жылы Қазандағы «Дар әл-Фунун» баспасында 33 беттен тұратын ««Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакин» («Қағандарды тануда бір уыс білім») деген еңбекті бастырып шығарды. Бірақ еңбек өте аз таралымда шығып, сатылымға түспеді. Кейін бұл еңбек туралы ой қозғаған А.В.Тоған ол еңбектің моңғол шапқыншылығына дейінгі Орта Азияның тарихына қатысты құндылығын көріп, жоғары бағалап шықты: «Бартольдтың Маржанидің еңбегін көре алмағаны, ал Маржанидің Бартольдтың жұмысын көрмен қайтыс болғаны қандай өкінішті». Ұзақ уақыт бойы Қарахан мемлекетінің тарихын зерттеушілердің көзінен таса қалып отырған бұл еңбек ақыр аяғында Ресейде немесе

Орталық Азияда емес, түркі халықтарының тарихын барынша зерттеуге ат салысып отырған бауырлас Түркия Республикасында аударма ретінде жарыққа шықты. Ш.Маржанидің бұл еңбегін көпшілікке таныту мақсатында орасан зор еңбек сіңірген Өмер Сөнер Хункан 2020 жылы «Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Nevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212)» («Қазандық түрік ғалымы Шиһабуддин Маржани мен Гүрфат әл-хевакин ли арфати ал-хавакинге қарағанда Сатұқ Боғра мен ұрпақтары (921-1212)» атты еңбекті түрік тілінде баспадан шығарды [8].

Бірақ, бұл шығарма Ш.Маржанидің тарихи еңбектерді жазудағы бастама болды. 1864 жылға қарай тарихшы «Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакин» еңбегін жазумен қатар тағы бір, осы жолы Бұлғар және Қазан қалалары мен аттас мемлекеттердің тарихын қысқа түрде жазып, алғашқыда «Аджалат таварих ва гилалат ал-ахбар мута алака би ахвали Казан ва Булгар» («Қазан мен Бұлғар жайындағы тарих пен хабарлардың нобайлары») деген еңбекті жазып бітті. Бірақ, бұл еңбекті кейіннен толықтыра түсіп, 1877 жылдың 31 шілдесі - 18 тамызы аралығында Қазан қаласында өткен IV археологиялық съезд барысында көпшіліктің алдында оқып, батыстық және орыс зерттеушілері арасынан қолдау тапты. Бүгінгі таңда толықтырулар нәтижесінде «Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан» («Бұлғар мен Қазан тарихын жауып тұрған шымылдық») деген атпен белгілі бұл еңбекті Ш.Маржани съезд барысында төл татар тілінде оқыды, ал белгілі шығыстанушы В.В.Радлов оның қысқартылған түрдегі орыс тіліндегі аудармасын оқып берді. Еңбектің маңыздылығы мен бағалылығына тоқталып өткен В.В.Радлов, оның (Ш.Маржанидің – авт.) біріншіден бұғанға дейін белгісіз болған тарихи дереккөздер негізінде өз еңбегін жазғанын, екіншіден еңбекті мұсылман ғалымы (яғни мұсылмандар арасында шыққан тарихшы – авт.) жазғанын, үшіншіден татар адамының өз халқының тарихына қатысты көзқарасы екендігін атап өтті [13, 110 б.]. Кейіннен татар тіліндегі шығарма мен оның орыс тіліндегі аудармасы съездің баяндамаларын жария еткен жинақта жарыққа шықты. Бүгінгі таңда бұл еңбекті 1884 жылы жария етілген «Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года» атты жинақтың бірінші бөлімінен көруге болады [9].

Үлкен көлемдегі тарихи, нумизматикалық, халықтың жадында сақталған аңыздар мен нақыл сөздер, басқа да дереккөздер негізінде, Ш.Маржани, 1885 жылы өзінің ең көлемді «Мустафад әл-ахбар фи ахвали уа Казан Болгар» еңбегін жазып бітті. Кейіннен, 1897 жылы бұл еңбектің бірінші бөлімі Қазан қаласындағы Б.Л.Домбровскийдің типографиясында басылып шықты [1], ал екінші бөлімі 1900 жылы Қазан университетіндегі баспада жарыққа шықты [2]. Сол замандағы татар халқының тарих ғылымындағы үлкен жетістігі ретінде есептелінетін бұл еңбекті жазарда Ш.Маржани түркі халықтарының өткені туралы ортағасырлық тарихшылар, саяхатшылар мен жазулардың мәліметтерін бір арнаға жинап, оларға талдау жасады және өз көзқарастарын көрсете білді. Еңбекті жазарда Ш.Маржани өзінің негізгі мақсаты мен парызы ретінде түркі халықтарының тарихын жаңа көзқараспен қарастырып, ұмыт болып бара жатқан өткенді өз замандастарына жеткізуді көрді.

Зерттеу нәтижелері. Әрине, Ш.Маржани «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» еңбегінде тек көне түркі халықтарының тарихын баяндап өтпеді. Еңбектегі негізгі орынды түркі халықтарының шығу тарихы, мемлекеттерінің қалыптасуы, гүлденуі мен құлдырауына қатысты мәліметтер алып отырса да, кейіннен Шыңғыс ханның ұрпақтары құрған хандықтардың тарихына да қатысты ойларды кездестіруге болады. Түркі мемлекеттерінің тарихын толыққанды қайта жазып берген тарихшы, өзінің еңбегін болашақ ұрпақтар мен тарихшыларға нұсқаулық ретінде беріп, шырақ ретінде болып тұрғаны анық. Алтын Орда тарихын зерттеуде Ш.Маржани тек мұсылмандық дереккөздерге сілтеме жасаумен шектелмеді, көне орыс жылнамаларына да назар аударды, нумизматикалық және эпиграфикалық жәдігерлерде қолданғаны белгілі.

Мәселен, Алтын Ордадағы «Ұлы Дүрбелең («Великая Замятня») кезеңіндегі хандардың бірнешесіне тоқталған Ш.Маржани мұсылман дереккөздерінен бөлек орыс жылнамаларына да сілтеме алуы әбден мүмкін. Мәселен, Құлпа есімді алтынордалық ханның билігін сипаттағанда, оның 6 ай билік құрғанын жазды: «Содан кейін (Бердібек ханнан кейін) кіші жастағы ұлы Құлпа

хан атанды, 6 ай билеуші болды» [7, С. 191]. 1819 жылы Ресей мемлекетінің тарихын жазып өткен Н.М.Карамзин өз еңбегінде де бұл ханға тоқталып, оның тек 5 ай билегенін жазды [14, с. 295]. Басқа бір орыс тарихшысы С.М.Соловьев 1851-1879 жылдары Ресей тарихына қатысты еңбек жариялайды, бірақ ол жерде тек Құлпаның әкесін өлтіріп, билікке келгенін жазды [15, стб. 954]. Көрініп тұрғандай, Құлпа ханның 6 ай билік еткені ешбір жерде айтылмайды. Алайда, бұл мәселеге қатысты терең үңіліп қараса, Құлпа ханның 6 ай тақта отырғаны туралы мәлімет үш орыс жылнамасы – «Русский хронограф», «Никаноровская летопись», «Никоновская летопись» еңбектерінде кездесетіндігін көруге болады [16, С. 230-23; 17, С. 411; 18, С. 241, 326]. Бұған қарағанда Ш.Маржанидің Құлпа ханның билігін сипаттауда орыс жылнамаларынан мәлімет алғаны әбден мүмкін. Бірақ ол орыс тілін жетік меңгермеуіне байланысты, бәлкім, өзінің көмекшілері Х.Фаизхан мен В.В.Радловтан көмек сұрады. Нәтижесінде Ш.Маржани жазып кеткен еңбектің ең басты кемшіліктерінің бірі қосалқы дереккөздер ретінде орыс жылнамаларын қолданбау мәселесі алдыңғы орынға шығады. Бірақ 1359 жылы Бату әулетінен шыққан соңғы заңды билеуші Бердібек ханның өлімінен (немесе өлтірілуінен) кейін Алтын Ордада басталған «Ұлы Дүрбелең» кезеңінде билік еткен хандардың жалпы саны бүгінге дейін әлі де болса тартысқа толы. Ш.Маржани де бұл мәселеге тоқталып өтті. Бірақ, Бердібек ханның өлімінен кейін Тоқтамыс ханның билікке келуіне дейінгі аралықта таққа отырған билеушілердің кезеңіне қатысты «Ұлы Дүрбелең» атауын қолданбады. Бату ұрпақтарының Сарайдағы билігінен айырылғандығы туралы ой қозғаған тарихшы халық арасында сақталған нақыл сөздерді қолданып, ойын жеткізеді. Мәселен Бердібектің өлімінен кейінгі жағдайды сипаттай келе, Әбілғазы хан еңбегіне негізделіп: «Бердібекте билеушілер әулеті үзілді» дегенді өз еңбегінде қолданданды [7, С. 191; 19, 183 б.]. Басқа бір жерде Батудың ұрпақтарының таққа отырмауына байланысты: «Бату хан әулеті мемлекеттен айырылып, басқалары билік етеді» деп жазды [7, С. 191]. Немесе билеушілердің шығу тегі күмәнді немесе қолдағы бар мәліметтер негізінде шығу тегін анықтау қиындық тудырса тек: «Бұлар кімдер болды? Бәлкім, Ақ немесе Көк Орда билеушілері ме екен» деген сөздермен қорытындылайды [7, С. 191]. Жекелеген жағдайда ол адамның жеке қасиеттерін сипаттауда Ш.Маржани мақал-мәтелдерді де пайдаланады. Мысалы, Едіге есімді беклербекке қатысты «егер Еділді мұз басса, қалаған мұздан өтер, ал Едігеден қаша алмас (авт.)» деген мақал-мәтелді қолданады [7, С. 197].

Жекелеген билеушілердің кезеңі Ш.Маржанидің еңбегінде олар соқтырған теңгелерге негізделіп беріледі. Нумизматикалық жәдігерлердің де мемлекеттердің тарихын сипаттауда маңызды орнын аңғарған Ш.Маржани бұл әдісті бірінші рет қолданып отырған жоқ. Бұғанға дейін жазылып өткен «Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакин» еңбегінде тарихшының Тига Тегін хан, Ілік Арслан хан, Тамғаш хан есімді қарахандық билеушілердің тұсында соғылған теңгелерге тоқталып өткені белгілі [8, 77-81 s.]. Нумизматикалық мәліметтер негізінде Алтын Орда хандарының да билігіне қатысты кейбір деректер Ш.Маржанидің еңбегінде бар. Мәселен Құлпа ханның өлтірілуінен кейін билікке келген Наурызбек ханға тоқталып, келесідей мәлімет береді: «Артынан (Құлпа ханнан кейін) әкесі жағынан ағасы Наурызбек хан ибн Жәнібек хан [отырды]. Құлпа ханды өлтіріп, бір жылдан артық уақыт билік етті, оның (7)60, (7)61, (7)62 жылдары соғылған теңгелері бар» [7, С. 191]. Немесе басқа бір жерде Гийас ад-Дин Бөлек хан есімді билеуші атап, оның 770-771 жылдан бастап 787 жылға дейін Сарай, Қажытархан, Хорезм, Орда мен Мажарда теңге соқтырғанын жазып кетті [7, С. 192]. Әрине бұл жәдігерлер бұғанға дейін орыс зерттеушілері арасында мәлім болды. 1826 жылы Христиан Мартин Френ «Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur» («Петроградтағы Императорлық Ғылым Академиясының Азия мұражайында сақталған Мұхаммедтің теңгелер») деген еңбегін жарыққа шығарып, жоғарыда мысал ретінде көрсетілген теңгелердің бар екендігін атап өтеді [20, Р. 261-262, 287-293]. Кейіннен А.К.Марков та нумизматикалық жәдігерлерді сипаттап өтті [21, С. 463, 474-476]. Тек орыс зерттеушілерімен таныс болуы арқасында Ш.Маржани бұндай мәліметтерге ие болды. Нумизматикалық жәдігерлер аздығы хандардың дәл қай уақыт аралығында билік еткенін айтып бере алмаса да, Ш.Маржанидің қолдағы бар мәліметтерді бір арнаға

жинап, қысқа түрде болса да хандарға тоқталып кеткені оның еңбегінің құндылығын арттыра түседі. Нумизматика саласы ғылым ретінде қалыптасуы болып жатқан тұста Ш.Маржани өз еңбегінде бұндай мәліметтерді батыл қолдана білді.

Әрине, Ш.Маржанидің еңбегінде нумизматикалық жәдігерлерге қатысты қателіктер бар. Мәселен, Алтын Ордадағы «Ұлы Дүрбелең» жылдары хан ретінде тарихшы Мамайды атап, оған «хан» деген лауазымды қосып, оның 763 (1361-1362) жылы Ақтөбе мен Азакта теңге соқтырғанын жазып кетті [7, С. 184]. Бұл жерде есімі аталған Мамай хан деген билеуші шын мәнінде хан болмады. Алтын Ордада үлкен беделге және күшке ие болған Мамай Мырза ең алдымен Шыңғыс ханның ұрпағы болмағандықтан, хан тағына отыра алмады. Бұл себеппен ол қуыршақ билеушілерді таққа отырғызып, олардың атынан мемлекеттік басқаруға кіріседі. Ал Ш.Маржани еңбегінде аталған Ақтөбе қаласында мүлдем теңгелер соқтырылмағаны белгілі.

Нумизматикалық деректер негізінде Ш.Маржани Алтын Ордадағы тақ таласы жылдары билік еткен хандардың тізімін жасап берді. Оның тарапынан аталған хандардың қатарында Құлпа, Наурызбек, Келдібек, Қызыр, Темір Қожа, Орда Мәлік, Мұрад (Мюрид), Мир-Болат (?), Болат Қожа хан, Жәнібек, Азиз Шейх, Болат Темір хан, Тұлынбек, Гийас ад-Дин Бөлек хан, Алыпхан Қожа хан, Шеркесбек хан, Гийас ад-Дин Ағабек хан, Базаршы хан, Абдулла, Тоқтағу, Темір Мәлік хан, Орыс хан (Ұрыс хан) есімдерін кездестіруге болады. Есімдері әртүрлі жерде шашыраңқы болып келсе де, бүгінгі таңда «Ұлы Дүрбелең» жылдарындағы Алтын Орда хандарының санына қатысты тартыстардың болуына қарамастан, Ш.Маржанидің олардың басым көпшілігін атауы үлкен жетістік. Нумизматикалық жәдігерлерге сүйеніп, бұл кезеңде хан болған билеушілердің басым көпшілігін атап, олардың билік құрған жылдарында шамалы түрде дәл келтірген Ш.Маржанидің бұл мәліметтері оның зерттеуінің басты ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, Ш.Маржани жекелеген Алтын Орда билеушілеріне қатысты ой қозғаған жағдайда, олардың билік құрған жылдарын айтудан бөлек, хандардың тарапынан жазылып кеткен жарлықтардың мәтінін де көрсетуге талпыныс жасады. Мысалы, Алтын Орда хандары Темір-Құтлық хан ибн Темір Мәлік ханның билік құрған жылдарын айтып кетіп, оның ұйғыр емлесіндегі түркі тілінде жазылған, өзінің бағыныштысы Мұхаммед есімді шонжарына «тархан» атағын беру жарлығы, ал Тоқтамыс ханның тұсында Польшаның билеушісі Ягайлоға ұйғыр емлесіндегі түркі тілінде жазылған жарлығын қосымша мәлімет ретінде жазып қойды [1, 110-111, 116 б.].

Алтын Орда тарихына қатысты Ш.Маржанидің жазып кеткен бөлімнің деректік базасына келсек, тарихшы көп жағдайда араб және парсы тілдеріндегі жазбаша тарихи дереккөздерді қолданғанын аңғаруға болады. Бұл кезеңге қатысты Ш.Маржани Мұхаммед ибн Әли ибн Мұхаммед Шабанкараидің «Маджма әл-ансаб фи ат-таварих» («Шежірелер мен тарихтардың жинағы») еңбегін, Әбу Абдуллах ибн Баттутаның «Тұхфат ан-нұззар фи гарайб әл-амсар ва аджаиб әл-асфарын» («Қалалардың таңғажайыптары мен саяхаттардың кереметтері туралы ойлайтындарға сыйлық»), Ибн Халдунның «Әл-Мұқаддима фи фадли илм ат-тарихын» («Тарих ғылымының артықшылықтарына кіріспе»), Әбу әл-Мұзаффар Гумар ибн әл-Вардинің («Фаридат әл-Аджаиб уа фаридат әл-ғараибын») («Ғажайыптардың інжу-маржаны және оғаш заттардың бірегейлігі»), Мұхаммед ибн Хавандшах Мирхондтың («Раузат әс-Сафа фи сират әл-анбийа уа-л-мулук уа-л-хулафасын») («Әулиелердің, патшалардың және халифтердің өміріне байланысты тазалық бағы»), Әбілғазы Баһадүр ханның «Шаджара-и түркін» («Түріктердің шежіресі»), Өтеміс қажы Маулана Мұхаммед Дустинің «Шыңғыснамасын», Әбу Сүлеймен Дауд Әбу әл-Фадл Банакати («Раузат авли ал-албаб фи ат-таварих ва ал-ансабын») («Хикаялар мен шежірелерді танудағы данышпандардың бағы»), Ибн Арабшахтың «Аджайиб әл-мақдур фи тарих-и Таймурын» («Темірдің тарихындағы тағдыр ғажайыптары») қолданғаны белгілі.

Бүгінгі таңда Ш.Маржанидің «Мустафад әл ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» еңбегі қазіргі таңдағы татар тілінде 1989 жылы тарапынан басылымға шықты [3]. Келтірілген еңбектің екі томы бір кітапқа біріктіріліп шығарылған бұл кітаптың ішінде, өкінішке орай, сол кездегі кеңестік идеологияның бағдарына сай, Алтын Орда, Ақ Орда, Сібір, Хорезм, Мәуераннахр жеріндегі Шыңғыс хан ұрпақтары құрған хандықтардың тарихы мүлдем алынып тасталынды. Тек Қазан,

Астрахань, Керман қаласында құрылған Қасым хандығының тарихын сипаттаумен шектеліп қалды. 2005 жылы Қазан қаласында Валиулла хазрат Якубтың редакторлығымен «Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар)» деген кітап шығып, Ш.Маржани еңбегінің бірінші томында кездесетін мәліметтердің орысша аудармасы шықты [4]. Бірақ И.М.Миргалеев бұл еңбекке қатысты теріс баға беріп, оның тарихи қателіктерге толы екендігін, кейбір жерлерде мүлдем кітапта кездесетін жылдардың берілгендігін және тарихи оқиғалар мен мәліметтерге қатысты түсіндірмелердің жоқтығына қатысты сыңға алады [22, С. 239-241]. Өкінішке орай, 2005 жылғы кітаптың не екінші томы, не бірінші томына қатысты түсіндірмелер әлі де болса жарыққа шықпады. 2008 жылы Түркиялық ғалым Мұстафа Калкан еңбекті түрік тіліне аударады, бірақ аударманы 1989 жылы шыққан татар тіліндегі кітаптың негізінде жүргізгендіктен, ішінде Алтын Орда тарихына қатысты бөлімдерге тоқталып өтпеді [5]. Дәл сол 2008 жылы И.М.Миргалеев Алтын Ордаға қатысты бөлімдерді алдымен татар тілінде [6], кейін 2018 жылы орыс тіліне аударып берді [7].

Қорытынды. Өмір сүрген үлкен құрметке бөленген және замандастары мен кейіннен тарихпен айналысқан зерттеушілер тарапынан сыйлы болған Шиһабуддин Маржаниге қатысты «татар Геродоты» деген атаудың қолданылуы бостан емес. Бүгінгі таңда тарихшының еңбектері шетелдік тілдерге аударылып, тұлғасына қатысты көптеген ізденістер жүргізілуде. Ғұлама қалдырып кеткен ойлар, тұжырымдар мен философия әлі де болса өзінің өзектілігін жоғалтпады, қайта ұғынып, қайта қарастырылуда. Адамзаттың алдыға ілгері басуында тарихтың маңыздылығын айтып өткен Ш.Маржанидің есімі бүгінгі таңда күллі әлем тарихына белгілі.

Сонымен қатар, тарихшының Алтын Орда тарихын зерттеудегі алатын орнының тарих беттерінде алтын қаламмен жазылғанын айтып кету керек. Тарихи, мәдени және рухани құндылықтарды сақтап, ұрпаққа жеткізу жолында маңызды үлкен еңбек сіңірген Ш.Маржани Алтын Орда тарихын сипаттауда мұсылмандық дереккөздерге, жекелеген жағдайларда орыс жылнамаларын, нумизматикалық жәдігерлер мен халық жадында сақталған жыр-дастандарды батыл қолдана білді. Нумизматиканың ғылым ретінде қалыптасуына дейін билеушілер соғып кеткен теңгелермен жұмыс істей білген Ш.Маржани оны өз еңбегінде қолданды. Ш.Маржани жазып кеткен еңбектердің бүгінгі таңда қазақ тіліне аударылуы мен жариялануы күн тәртібінде тұрған маңызды бастамалардың бірі болып отырғаны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Мәржани Ш. Мөстәфадел-ахбар фи ахвали Казан вә Болгар. Т. 1. - Казан: Домбровский табгыханәсе, 1897. - 264 б.*
2. *Мәржани Ш. Мөстәфадел-ахбар фи ахвали Казан вә Болгар. Т. 2. - Казан: Университет табгыханәсе, 1900. - 368 б.*
3. *Мәржани Ш. Мөстәфадел-ахбар фи ахвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр). Кыскартылып төзелде / Төз. Ә.Н.Хәйруллин. - Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 415 бит.*
4. *Марджани Ш. Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар). Часть I. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2005. – 255 с.*
5. *Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar, 2008. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. - 347 s.*
6. *Миргалеев И.М., Шиһабетдин Мәржани мирасыннан / И.М.Миргалеев // Гасырлар авазы. - 2008. - № 1. - С. 179–195.*
7. *Миргалеев И.М., Абызова Р.Р. Шиһабетдин Марджани о Золотой Орде /И.М.Миргалеев, Р.Р.Абызова // Золотоордынское обозрение. Т. 6. - 2018. - № 1. - С. 181–198.*
8. *Hunkan Ö.S. Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfetü'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212). - İstanbul: Bilge, 2020. - 136 s.*
9. *Марджани Ш. Очерк истории Болгарского и Казанского царств / Ш.Марджани // Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. Т.1. - 1884.– С. 40-58.*

10. Миргалеев И.М. Ш. Мәржанинең Алтын Урда тарихына карашы / И.М.Миргалеев // Шихабетдин Мәржани: Мирасы һәм хазерге заман / Шигабутдин Марджани: наследие и современность. - Казан: «Алма-Лит», 2008. - Б. 102–109.
11. Юзмухаметов Р.Т. Структура текста и языковые особенности «Китабе Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Книга использованных сведений по истории Казани и Булгара») Шигабутдина Марджани: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.02. / Юзмухаметов Рамиль Тагирович. - Казань, 2002. - 204 с.
12. Госманов М.А. Шихабетдин Мәржани һәм тарихи чыганақларны өйрәнү / М.А.Госманов // Мәржани: тарих һәм хазерге заман. Мәкаләләр жыйынтыгы. - Казан: Мастер Лайн, 1998. – 1- 17 б.
13. Туған Ә.В., Әсәрзәр: 1917 йылга қазар язылған әсәрзәре / иҗке төрки теленән тәржемә. – Өфө: Башкортостан «Китап» нәшириәте, 1996. - 216 б.
14. Карамзин Н.М. История Государства Российского. Т. IV. Санкт-Петербург: в типографии Н.Греча, 1819. – 300 с.
15. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. III. Москва: Издание социально-экономической литературы, 1960. – 818 с.
16. VIII Летописный сборник, именуемый Патриаршиею или Никоновскою летописью. (Полное собрание русских летописей). Т. X. Санкт-Петербург: Типография Министерства Внутренних дел, 1885. – 244 с.
17. Русский хронограф. (Полное собрание русских летописей). Т. XXII. Ч. I. Санкт-Петербург: Типография М.А.Александрова, 1911. – 568 с.
18. Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. (Полное собрание русских летописей). Т. XXVII. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 417 с.
19. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – V том. - 440 б.
20. Fraehn Ch.M. Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur. Vol. I. Petropoli: Litteris Academicis, 1826. – 743 p.
21. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1896. - 873 с.
22. Миргалеев И.М. К вопросу о достоверности перевода на русский язык книги Ш.Марджани «Мустафад ал-ахбар» / И.М.Миргалеев // Золотоордынская цивилизация. Выпуск 2. – Казань: Изд. «Фэн» АН РТ, 2009. - С. 239-241.

References:

1. Marjani Sh. Mostafadal-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar]. T.1. – Kazan: Dkmbrovskiy tabgihanase, 1897. – 264 p. [in Tatar].
2. Marjani Sh. Mostafadal-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar]. T.2. – Kazan: Universitet tabgihanase, 1900. – 368 p. [in Tatar].
3. Marjani Sh. Mostafadal-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar (Kazan ham Bolgar hallere turynda faidalanylgan habarlar) [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar]. Kyskartylyp tozelde / Toz.A.N.Hairullin. – Kazan: Tatar. kit. hashr., 1989. 415 bit. [in Tatar].
4. Marjani Sh. Izvlechenie vestei o sostoyanii Kazani i Bulgara (Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar). Chast I. – Kazan: Izdatelstvo “Fen” AN RT, 2005. – 255 p.[in Russian].
5. Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar], 2008. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. - 347 s. [in Turkish].
6. Mirgaleev I.M. Shihabeddin Mardjani mirasinan [From the heritage of Shihabeddin Mardjani] /I.M.Mirgaleev // Gasyrlar avazy. № 1. 2008. - P. 179–195. [in Tatar].
7. Mirgaleev I.M., Abyzova R.R. Shihabeddin Mardjani o Zolotoy Orde / I.M.Mirgaleev, R.R. Abyzova // Zolotoordynskoe obozrenie. T.6. – 2018. - №1. – P. 181-198. [in Russian].

8. Hunkan Ö.S. *Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212) [Satuk Bugra khan and his sons according to Kazan Turkish Scholar Shehabeddin Marcani and Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin]*. - İstanbul: Bilge, 2020. 136 s. [in Turkish].

9. Mardjani Sh. *Oчерк истории Болгарского и Казанского царств [An outline of the history of the Bulgarian and Kazan kingdoms] / Sh.Mardjani // Trudy Chetvertogo Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kazani s 31 yulya po 18 avgusta 1877 goda. T.1. – 1884. – P. 40-58. [in Russian]*.

10. Mirgaleev I.M. *Mardjaninen Altin Urda tarihina karashi [Marjani's view of the history of the Golden Horde] / I.M.Mirgaleev // Shihabeddin Mardjani: Mirasy ham hazerge zaman // Shigabuddin Mardhani: nasledie i sovremennost. – Kazan: "Alma-Lit", 2008. – P. 102-109. [in Tatar]*.

11. Yuzmuhametov R.T. *Struktura teksta i yazykovye osobennosti «Kitabe Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar» («Kniga ispolzovannyh svedenij po istorii Kazani i Bulgara») Shigabutdina Mardzhani: dissertatsiya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk: 10.02.02. / Yuzmuhametov Ramil Tagirovich. – Kazan, 2002. – 204 p. [in Russian]*.

12. Gosmanov M.A. *Shihabeddin Mardjani ham tarihi chыganaklarnы oirany [Studying Shihabeddin Marjani and historical sources] / M.A.Gosmanov // Mardjani: tarih ham hazerge zaman. Makalalar jyentygy. – Kazan: Master Lajn, 1998. – 1- 17 p. [in Tatar]*.

13. Tugan A.V., Asherler: *1917 yilga kadar yazylgan acharzare / ichke torki telenan tarzHEMA [Works: works written before 1917 / translation from Old Turkic]. – Ufa: Bashkortostan «Kitap» nashriate, 1996. – 216 p.*

14. Karamzin N.M. *Istoriya Gosudarstva Rossijskogo [History of the Russian State]. T. IV. Sankt-Peterburg: v tipografii N.Grecha, 1819. – 300 p. [in Russian]*.

15. Solovev S.M. *Istoriya Rossii s drevnejshih vremen [History of Russia from ancient times]. T. III. Moskva: Izdanie socialno-ekonomicheskoy literatury, 1960. – 818 s. [in Russian]*.

16. *VIII Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarsheyy ili Nikonovskoyu letopisyu. (Polnoe sobranie russkih letopisej) [VIII Chronicle collection, called Patriarchate or Nikonovsky chronicle. (Complete collection of Russian chronicles)]. T. X. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih del, 1885. – 244 p. [in Russian]*.

17. *Russkij hronograf. (Polnoe sobranie russkih letopisej) [Russian chronograph. (Complete collection of Russian chronicles)]. T. XXII. Ch. I. Sankt-Peterburg: Tipografiya M.A.Aleksandrova, 1911. – 568 p. [in Russian]*.

18. *Nikanorovskaya letopis. Sokrashennyye letopisnye svody konca XV veka. (Polnoe sobranie russkih letopisej) [Nikanorovsky chronicle. Abbreviated Chronicle Summaries of the End of the Fifteenth Century. (Complete collection of Russian chronicles)]. T. XXVII. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1962. – 417 s. [in Russian]*.

19. *Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri [Turkish data on the history of Kazakhstan]. – Almaty: Dajk-Press, 2006. – V tom. - 440 p. [in Kazakh]*.

20. Fraehn Ch.M. *Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur [The Muhammadan coins, which are preserved in the Asiatic Museum of the Imperial Academy of Sciences of Petrograd]. Vol. 1. Petropoli: Litteris Academicis, 1826. – 743 p. [in Latin]*.

21. Markov A.K. *Inventarnyj katalog musulmanskih monet Ermitazha [Inventory catalog of Muslim coins of the Hermitage]. Sankt-Peterburg, 1896. – 873 p. [in Russian]*.

22. Mirgaleev I.M. *K voprosu o dostovernosti perevoda na russkij yazyk knigi Sh.Mardzhani «Mustafad al-ahbar» [On the issue of the reliability of the translation into Russian of the book by Sh. Marjani "Mustafad al-akhbar"] / I.M.Mirgaleev // Zolotoordynskaya civilizatsiya. Vypusk 2. – Kazan: Izd. «Fen» AN RT, 2009. – P. 239-241. [in Russian]*.